

Onderwijs en ondernemerschap verbinden

De toekomst vraagt nu om actie!

EEN UITGAVE VAN ONDERNEMEND.NU

Onderwijs en ondernemerschap verbinden

De toekomst vraagt nu om actie!

EEN UITGAVE VAN ONDERNEMEND.NU

Voorwoord

Voor u ligt het derde essay in de reeks van drie over Onderwijs en Ondernemerschap. Deze reeks is gerealiseerd in opdracht van het ministerie van OCW en onder regie van Kenniscentrum Handel (KCH). In de afgelopen jaren zijn de gedachten gerijpt om te komen tot een structuur van ondernemend onderwijs in het mbo. Naast de harde criteria van het starten van een eigen bedrijf zijn de soft skills rond ondernemend gedrag opgenomen als keuzedeel in het mbo onderwijs. Een ondernemende houding, creativiteit en innovatie passen bij de arbeidsmarkt van de toekomst.

Onderwijs en Ondernemerschap

Samen met diverse partijen in het onderwijs en het bedrijfsleven is veel ontwikkeld. Het mbo-onderwijs kan met keuzedelen en nieuwe kwalificaties aan de slag. Hierover krijgt u in deze uitgave uitleg en bronvermelding om te kunnen starten. Studenten moeten nu geïnformeerd worden over de verschillende mogelijkheden die er zijn om hun studie als 'ondernemend werknemer' of 'startend ondernemer' af te sluiten. 'Awareness' is meer dan een woord; het is ook het bekend maken, het doorleven en het uitdragen van het thema 'ondernemend gedrag'. Het is aan de onderwijsinstellingen om de mogelijkheden voor zelfstandig ondernemerschap uit te dragen.

De arbeidsmarkt vraagt om goed opgeleide vakmensen met een ondernemende houding. De school moet van 'leerfabriek' worden omgevormd tot een voorportaal voor de arbeidsmarkt. Het samenspel tussen school en buitenwereld moet daarbij een vanzelfsprekendheid zijn. Dit kán als docenten voldoende worden geëquipeerd om deskundig en up-to-date te zijn, te blijven of te worden én als het bestand van docenten in de onderwijsinstellingen wordt verrijkt met ondernemers en deskundigen uit het bedrijfsleven. De ondernemende school zal de student van morgen prikkelen en uitdagen om zijn/haar talenten te willen (blijven) ontwikkelen voor een kansrijke toekomst!

Opleiden wordt 'gewoon' weer leuk!

Participanten in het project zijn: PO Raad, VO Raad, MBO Raad en AOC Raad, samenwerkende HBO-instellingen en Stichting Beroepsonderwijs Bedrijfsleven.

Roelf Jager, projectleider en ambassadeur ondernemerschap
www.ondernemend.nu

November 2014

Inleiding

Ondernemend onderwijs. Nu een vaak gebruikte term in onderwijsland. Maar dat heeft even geduurd. De aandacht voor ondernemend onderwijs heeft zijn oorsprong in de achterstand die Nederland (en Europa) had opgelopen ten opzichte van concurrerende landen als de Verenigde Staten en China. Globalisering en technologisering (internet) maakten dit zichtbaar vanaf de jaren '90. In internationale vergelijkingen scoorde Nederland laag tot zeer laag op lijstjes van aantallen (succesvolle) start-ups, aantallen jongeren die een ondernemerscarrière verkozen en aantallen marktgerichte innovaties. Er heerste een slecht 'ondernemersklimaat': strenge vestigingseisen, veel bureaucratie, hoge belastingen – én een publieke opinie die ondernemers eerder zag als uitbuiters dan als aanjagers van de economie.

Vooral de Vestigingswet bedrijven, oorspronkelijk uit 1954 en bedacht om consumenten te beschermen, werd als obstakel voor het vrije ondernemerschap gezien. Daarin was vastgelegd dat een (startende) ondernemer slechts een vergunning kreeg om ergens een bedrijf te vestigen als hij voldeed aan drie eisen. Allereerst moest de ondernemer aantonen dat hij over voldoende ondernemersvaardigheden beschikte. Dit werd afgedekt door het zogenoemde Middenstandsdiploma¹. Dit besloeg 240 studie-uren voornamelijk theoretisch onderwijs (!) in vakken als handelskennis, boekhouden, bedrijfsrekenen, rechts- en wetskennis en bedrijfsleer. Een havo- of vwo-diploma met economie/handelskennis in het pakket, werd als gelijkwaardig gezien. In de Vestigingswet bedrijven uit 1996 werd deze eis versoepeld: vanaf toen was het diploma AOV (Algemene Ondernemers Vaardigheden) voldoende. Dit diploma had een studiebelasting van slechts 120 uur. Daarnaast moest de ondernemer een minimum aan vakkennis bezitten van de branche waarin hij zijn onderneming wilde voeren. Hiervoor had hij een vakdiploma nodig. Ten slotte moest hij voldoen aan de eis van kredietwaardigheid. Jonge mensen die vooral ondernemer wilden worden, bijvoorbeeld om de zaak van hun ouders te kunnen overnemen, kozen voor het Lager en (vervolgens) Middelbaar Middenstandsonderwijs (LMO/MMO), scholen die zich profileerden als Ondernemerscollege, Detailhandelsschool of Kweekschool voor de Handel². Veel oudere mkb-ondernemers hebben deze opleidingsachtergrond.

¹ voor noten zie pagina 29

Allengs werden de eisen meer versoepeld. Vanaf 2000 hoefden (startende) ondernemers niet meer te bewijzen over voldoende ondernemersvaardigheden te beschikken. Iedereen kon en mocht een bedrijf starten. Wel waren voor verschillende branches nog vakdiploma's nodig. Ook dat werd door de overheid steeds meer losgelaten: brancheverenigingen konden dit zelf oplossen, bijvoorbeeld door een branche-erkenning af te geven bij gebleken geschiktheid. Het installatie-keurmerk van Uneto-VNI is hier een goed voorbeeld van. De wettelijke eis voor een vakdiploma geldt alleen nog voor branches waarin de volksgezondheid in gevaar kan komen (zoals bij geneesmiddelenverkoop en de HACCP voor voeding en horeca). Ook de kredietwaardigheidseis werd aan de markt (de banken) overgelaten. Overigens werd de – inmiddels in onbruik geraakte – Vestigingswet bedrijven pas medio 2007 helemaal afgeschaft³.

Hierdoor werd het ondernemersklimaat in Nederland weliswaar verbeterd, maar het negatieve imago van ondernemers werd er niet mee opgelost. In 2003 beschouwde circa 37% van de Nederlanders zichzelf als ondernemend en streefde rond 5% een ondernemerscarrière na⁴. Bovendien bleek opleiding een goede voorspeller van ondernemerssucces. Bedrijven die opgezet werden door mensen zonder ondernemersachtergrond, hebben een grotere kans op faillissement, dan bedrijven die opgezet werden door geschoolde ondernemers. En verder: hoe hoger de opleiding, hoe groter de kans op groei van de onderneming. Liefst 62% van Nederlandse topondernemers (gemeten naar omzet) is universitair opgeleid, veelal in een richting nauw verwant aan ondernemerschap (zoals Economie, Management, Rechten)⁵. Dat is vijf keer zoveel dan de gemiddelde bevolking. Aan groei-ondernemers had (en heeft) Nederland vooral behoefte: dit zijn de ondernemers die innovaties op de markt brengen en die banen scheppen. En zo kwam ondernemerschap weer terug op de onderwijsagenda.

In het eerste essay uit deze reeks, getiteld 'Op weg naar een ondernemende samenleving'⁶ werd het belang van ondernemerschapsonderwijs weergegeven: het waarom. In dit essay gaan we in op het "wat en hoe".

Doelen van ondernemend onderwijs

Om ondernemerschapsonderwijs op alle schooltypen en –niveaus te stimuleren startte de Nederlandse overheid in 2007-2008 het Actieprogramma ‘Onderwijs en ondernemen’⁷. In totaal werd circa 56 miljoen euro besteed aan verschillende activiteiten die gericht waren op onder meer enthousiasmering voor ondernemerschapsonderwijs, de ontwikkeling van programma’s, professionalisering van docenten (en managers/schoolleiders) en verspreiding, overdracht en verankering van de ontwikkelde activiteiten. In 2013 is het programma beëindigd.

Het Actieplan Onderwijs en Ondernemen kende twee beleidsdoelen:

- meer onderwijsinstellingen hebben ondernemerschap geïntegreerd in beleid, organisatie en lesprogramma;
- meer leerlingen en studenten gedragen zich ondernemender, zijn positief over ondernemerschap en starten binnen vijf jaar na afronding van hun opleiding een eigen bedrijf.

Speerpunt van het Actieprogramma waren projecten binnen het programma Onderwijs Netwerk Ondernemen (ONO-projecten): in deze projecten werkten onderwijsinstellingen samen met het (lokale/regionale) bedrijfsleven en andere maatschappelijke partners om leerlingen en/of studenten te begeleiden naar ondernemerschap. Deze projecten waren vooral gericht op het primair en voortgezet onderwijs en het middelbaar beroepsonderwijs. Voor het hoger beroepsonderwijs en universitair onderwijs werden Centres of Entrepreneurship opgericht: samenwerkingsverbanden van hogescholen en universiteiten met bedrijven, banken, Kamers van Koophandel, Belastingdienst, ondernemersorganisaties, gericht op de ontwikkeling en verspreiding van ondernemerschapskennis en –ervaringen. Het Amsterdam Centre of Entrepreneurship (ACE) is hier een goed voorbeeld van.

Investeren in ondernemend onderwijs is één van de mogelijkheden die een effectieve bijdrage levert aan het overkoepelende doel: een duurzame, innovatieve kenniseconomie. Naast ‘meer goede ondernemers’ is er daarom ook meer aandacht voor ‘de ondernemende samenleving’, zowel in de politiek⁸ als in het onderwijs. Naast projec-

ten om het vrije ondernemerschap te bevorderen, zijn er binnen het kader van ONO ook projecten ontwikkeld om ‘goed werknemerschap’ of ‘ondernemend gedrag’ aan te leren, met name aan leerlingen op de lagere onderwijsniveaus. Een voorbeeld hiervan is het ONO-project ‘Iederswinkel’⁹, waarin (onder andere) leerlingen van het praktijkonderwijs leerden werken in een kleine buurtwinkel, waarin ze onder andere artikelen verkochten die gemaakt waren door hobbyisten uit de buurt zelf. Op die manier werd het kleine ondernemerschap van buurtbewoners gestimuleerd en leerden de leerlingen, die van zichzelf vaak wat afwachtend zijn, zich als een goed werknemer en ondernemend te gedragen – door in de winkel artikelen te presenteren en zelf klanten te helpen, maar ook door reclamecampagnes en evenementen op te zetten. Niet iedereen hoeft ondernemer te worden, dat kan ook niet. Maar iedereen moet (en kan) wél ondernemend worden¹⁰. Dat vraagt de huidige, flexibele en globaliserende arbeidsmarkt, waarin het steeds waarschijnlijker is dat mensen in ieder geval een deel van hun carrière doorlopen als zelfstandig ondernemer. En ook werkgevers, zeker in het mkb, vragen steeds meer naar ondernemende werknemers¹¹.

Competenties voor de ondernemende samenleving

In het Europees Referentiekader voor Leven Lang Leren wordt ‘ondernemerschap’ één van de 8 zogenoemde sleutelcompetenties genoemd¹². Hieronder wordt *‘iemand's vermogen verstaan om ideeën in daden om te zetten. Het omvat creativiteit, innovatie en het nemen van risico's, als ook het vermogen om te plannen en projecten te beheren om doelstellingen te verwezenlijken.’* (p.11). Maar zoals in het essay ‘Onderweg naar een ondernemende samenleving’ al is beschreven, zijn er verschillende soorten ondernemerschap. Voor het onderwijs noemen we hieronder de belangrijkste.

Ondernemerschap

Als het gaat om (zelfstandig) ondernemerschap – het starten en runnen van een bedrijf – kan er onderscheid gemaakt worden tussen de vakman-ondernemer en de ‘ambitieuze’ ondernemer. De vakman-ondernemer heeft zijn vak als uitgangspunt. Hij is een specialist op zijn vakgebied. Zijn vaktechnische competenties zijn de basis van zijn ondernemerschap. Daarnaast bezit hij ondernemersvaardigheden, zodat hij een bedrijf kan voeren.

De ‘ambitieuze’ ondernemer is een ondernemer pur sang. Hij hoeft niet specifiek een vak als uitgangspunt te hebben, al kan dat wel. Zijn startpunt is een idee: het spreekwoordelijke ‘gat in de markt’.

In het Ei van Ondernemen zijn de kenmerken van ondernemerschap opgenomen, als uitspraken die een (succesvolle) ondernemer kan doen (zie Tabel 1). Uitgangspunt van het ‘Ei’ is de driedeling “Kansen zien”, “Kansen grijpen” en “Waarde creëren”. Deze gelden voor beide soorten ondernemerschap, al kunnen accenten anders liggen.

Ondernemend gedrag

Ondernemend gedrag – de term zegt het al – is een houding. Deze houding ligt in ieder geval ten grondslag aan ondernemerschap. Maar, zoals gezegd, wordt ook in andere omstandigheden een ondernemende houding steeds meer noodzakelijk en gewaardeerd. Ondernemend gedrag wordt gekarakteriseerd door trefwoorden als: verantwoordelijkheid, omgevings sensitiviteit, zelfstandigheid, initiatiefrijk, verbeteringsgericht, creativiteit, zelfreflectie, een lerende houding en een ‘hands-on’ mentaliteit. Een ondernemende houding van werknemers draagt bij aan het innovatief vermogen van een organisatie.

Tabel 1: Het ‘Ei’ van Ondernemen:

Kenmerken van ondernemend gedrag en ondernemerschap

	Ondernemend gedrag	Ondernemerschap
kansen	Ik weet wat ik wil	Ik ken mijn markt
zien	Ik wil zaken verbeteren	Ik ken en gebruik mijn netwerk
	Ik weet wat anderen willen	Ik ben interessant voor de klant
kansen	Ik zet plannen om in acties	Ik maak een ondernemingsplan
grijpen	Ik ga werkelijk aan de slag	Ik start mijn onderneming
	Ik neem verantwoordelijkheid	Ik ben een doorzetter
waarde	Ik weet wat ik waard ben	Ik verbeter mijn onderneming voortdurend
creëren	Ik krijg zaken voor elkaar	Ik heb klanten die mij aanbevelen bij anderen
	Ik werk zelfstandig en kan ook samenwerken	Ik zorg voor de continuïteit van mijn onderneming

Ondernemend leren: Hoe leren ondernemers zelf?

Bij docenten en mensen uit de praktijk bestond al langer het idee dat het traditionele ondernemerschapsonderwijs niet voldeed. Een grote dosis theorie als basis, uitgebreid marktonderzoek, planning, productontwikkelingscycli, extensieve berekeningen van (mogelijke) winsten, (aanloop)verliezen, break-evenpoints, et cetera, culminerend in het schrijven van een ondernemingsplan. De laatste twee decennia is er daarom veel onderzoek gedaan naar het leerproces van ondernemers zélf (‘entrepreneurial learning’), vooral vanuit academische Business Schools. Het meeste onderzoek is gedaan op basis van (gestructureerde) interviews met en/of verhalen van (top)ondernemers.

Eén van de invloedrijkste onderzoekers is mevrouw Saras Sarasvathy¹³. In haar zoektocht naar ‘wat ondernemers ondernemend maakt’ legde zij aan 30 ondernemers uit de VS een uitgebreide case voor, waaruit deze hardop denkend een haalbaar business model moesten destilleren. In de transcripties ontwaarde zij een duidelijk patroon: een ‘nieuw’ type logica – tegengesteld aan het wetenschappelijke ‘oorzaak-gevolg’-denken of het markt- en doelgerichte redeneren van managers. Dit type logica noemt zij ‘effectual reasoning’ en ze acht dit typisch aan (ambitieuze, seriële) ondernemers: het gaat er bij hen niet om – stelt Sarasvathy – een doel te stellen en daar vervolgens op de meest efficiënte manier naar toe te werken. Ondernemers gaan uit van de middelen die ze hebben, en werken van daaruit – via een iteratief proces, samen met verschillende partners – naar een bereikbaar doel dat gaandeweg duidelijker wordt. Het denkproces van de ondernemers startte telkens met drie vragen: (1) wie ben ik, (2) wat ken en kan ik, en (3) wie ken ik. Van daaruit bedachten de ondernemers mogelijkheden die zouden kunnen werken, die ze vrijwel direct uitprobeerden in hun netwerk. De feedback die ze daarop kregen, verwerkten ze weer in hun business model, waarbij ze probeerden (strategische) allianties aan te gaan met de feedback-gevers. De grens tussen ‘klant’ en ‘partner’ was daardoor diffuus, evenals het ‘eindproduct’ of het ondernemersresultaat. Door snel iets naar de ‘markt’ te brengen – soms al voordat het product er daadwerkelijk was, beperkten ze kostbare verliezen en konden optimaal (want flexibel) reageren op onvoorspelbare gebeurtenissen. Zo kon het dat haar 30 ondernemers vanuit dezelfde set beginwaarden uitkwamen bij maar liefst 18 totaal verschillende sectoren.

De Britse onderzoeker David Rae interviewde ondernemers en vroeg hen naar het proces dat zij doorliepen bij het opstarten van hun onderneming. Hij destilleert uit de verhalen een drievoudig leermodel¹⁴:

- **Persoonlijke & sociale ontwikkeling** – ontwikkeling van de ondernemersidentiteit: het ‘eigen’ verhaal, ondersteuning van de omgeving, identiteit verkrijgen door ervaringen, spanning tussen huidige en gewenste identiteit.
- **Contextueel leren** – ‘learning by doing’: vakkennis opdoen door te ‘doen’, leren kansen herkennen, leren ‘wat werkt’.

- **Uitonderhandelen van de onderneming** – door samenwerking een (werk)modus vinden waarin de onderneming kan bloeien: gezamenlijk ondernemerschap; onderhandelen over betekenissen, structuren en praktijken; veranderende rollen; netwerken en onderhouden van externe (klant)relaties.

Figuur 1 laat de drie hoofdthema’s van het leermodel zien, met daar omheen elf subthema’s die invloed hebben op de uitkomst van de respectieve hoofdthema’s.

Figuur 1: Drievoudig leermodel van ondernemend leren (Rae, 2005).

Is dit proces te onderwijzen? Met andere woorden: valt ondernemerschap te leren? Of zijn (ambitieuze, seriële) ondernemers mensen van een bepaald slag, met een bijzondere karaktertrek? Sarasvathy vergelijkt deze gedachtegang met wat men tot de 16^e eeuw dacht over wetenschappers¹⁵. Inmiddels leren we de wetenschappelijke methode aan miljoenen studenten over de hele wereld – en zijn er honderdduizenden wetenschappers aan het werk. Waarom zou dit niet voor de methode van ondernemerschap gelden? Het antwoord is inmiddels duidelijk. Maar... het vergt wel andere interventies en instrumenten dan die beschikbaar zijn in traditioneel, klassikaal onderwijs.

Mede door dit onderzoek is ondernemend onderwijs drastisch veranderd ten opzichte van het traditionele beeld. Belangrijke elementen van 'nieuw' ondernemend onderwijs zijn:

- Veel aandacht voor persoonlijke ontwikkeling: wie is de ondernemer, hoe denkt hij/zij?
- Tests voor ondernemerschap en/of ondernemendheid (competentiescans, kennis-tests).
- Een grotere focus op 'learning by doing' – vooral ook "snel aan de slag": direct dingen uittesten op vrienden, bekenden.
- Samenwerken: gezamenlijk bedenken en presenteren van een ondernemersplan (bijv. in workshops), in groepsverband een (mini-)onderneming opzetten en runnen.
- De praktijk in de school – of de school naar de praktijk (gastlessen, bedrijfsbezoeken).
- Bieden van een veilige (risicovrije) leeromgeving o.a. met simulaties en games; veel begeleiding bij 'echte' start-ups.
- Nadruk op netwerken: organiseren en bezoeken van evenementen, andere ondernemers bij het ondernemersidee betrekken, leren omgaan met feedback.

Verankering in de curricula

In vrijwel alle programma's voor ondernemend leren die nu gebruikt worden in Nederlandse scholen, zijn de hiervoor genoemde elementen in meer of mindere mate terug te vinden. Dit geldt ook voor de wijze waarop ondernemend onderwijs is verankerd: de focus ligt steeds meer op de ontwikkeling van ondernemend gedrag en zogenoemde 'soft skills' in plaats van – of naast – de traditionele 'harde' ondernemersvakken. Hieronder wordt geschetst hoe ondernemend leren in de verschillende onderwijstypen er op dit moment uitziet. Op de website www.ondernemend.nu is per onderwijstype specifiekere informatie te vinden over onderwijsprogramma's voor ondernemend onderwijs.

Basisonderwijs

In de kerndoelen van het primair onderwijs is ondernemendheid/ondernemerschap (nog) niet expliciet ondergebracht¹⁶. Ook maakt het (nog) geen onderdeel uit van het standaard vakkenpakket. Wel zijn er verschillende scholen die ondernemend onderwijs in hun missie/visie hebben opgenomen. Zij maken vaak gebruik van programma's van Jong Ondernemen (www.jongondernemen.nl). Daarin richt men zich vooral op 'ondernemend gedrag': stimuleren van 'leef', creativiteit, oplossingsgericht denken, bedrijfsmatig/economisch denken & handelen, ontwikkelen sociale vaardigheden (klantgericht, onderhandelen, leidinggeven, verantwoordelijk zijn, etc.). Via kortlopende projecten (enkele weken, maanden) worden kinderen gestimuleerd een eigen initiatief te ontplooiën. Dat kan een soort mini-onderneming zijn, maar ook een evenement, een videofilmje of iets anders. Daarnaast staat in het primair onderwijs ook 'financiële geletterdheid' in de belangstelling: omgaan met geld (www.wijzeringeldzaken.nl). Ook bij dit thema wordt vaak een link gelegd met ondernemerschap. Kennis en vaardigheden die in de programma's worden behandeld, zijn ondergebracht bij kerndoelen Oriëntatie op jezelf en de wereld, Rekenen en wiskunde en onderdelen bij Nederlands (soms ook Engels en/of Fries) en Kunstzinnige vormgeving.

De verankering van ondernemerschap in het basisonderwijs vindt vooral plaats via de docent. De Stichting Leerplan Ontwikkeling (SLO) heeft in samenwerking met de ministeries van Economische Zaken en Onderwijs, Cultuur en Wetenschap een uitgebreid traject voor ondernemend onderwijs ontwikkeld, getiteld 'Grijp de Buitenkans'¹⁷.

Voortgezet onderwijs

Voor het algemeen voortgezet onderwijs geldt hetzelfde als voor het basisonderwijs. Zowel in de onderbouw als in de bovenbouw is ondernemendheid/ondernemerschap (nog) niet opgenomen in de formele onderwijsstructuur, noch in de standaarden (eindtermen, profielen), noch in het vakkenpakket of de eindexamenstof. Wel is er bij steeds meer scholen aandacht voor ondernemend onderwijs, sommige scholen profileren zich specifiek op dit thema. De Stichting Leerplan Ontwikkeling (SLO) heeft met 'Leerplan in beeld' een doorlopende leerlijn Economie ontwikkeld, zowel voor po-havo/vwo als voor po-vmbo. Hierin zijn deels thema's van ondernemend onderwijs opgenomen.

Vmbo: In het nieuwe examenprogramma 'Economie en ondernemen' (in pilotversie beschikbaar voor het schooljaar 2015-2016)¹⁹ is er een sterkere nadruk dan voorheen op ondernemende vaardigheden (Tabel 2).

Tabel 2: Examenprogramma vmbo 'Economie en ondernemen' (deel B)

B	Professionele kennis en vaardigheden
B1	commerciële instelling tonen, met name marktonderzoek uitvoeren, klant- en servicegerichte houding aannemen, verkopen uitvoeren;
B2	communicatieve vaardigheden toepassen onder meer telefoneren, vergaderen, presenteren en overtuigen;
B3	ICT-vaardigheden toepassen, met name kantoorautomatisering, (officepakket), administratieve applicaties, correspondentie;
B4	ondernemersvaardigheden tonen; onder meer initiatief tonen, innoveren, creatief zijn, kansen zien;
B5	werken volgens een bedrijfsconcept, bijvoorbeeld in winkel-, recreatie- en horecaformules;
B6	berekenen van opbrengsten, kosten en winst.

Daarnaast wordt er door verschillende scholen samengewerkt met ROC's en AOC's, om zo te komen tot een doorlopende leerlijn op het gebied van ondernemerschap. Op sommige vmbo-scholen kunnen leerlingen nu al delen van Ondernemerschap behalen, die op het mbo meetellen voor het diploma.

Havo/vwo: Onderdelen van ondernemerschap maken deel uit van het curriculum, met name in het profiel Economie & Maatschappij. Sommige scholen specialiseren/profileren zich met een Entreprenasium – waarin docenten en leerlingen samen de school 'runnen' (www.entreprenasium.nl)– of met een Technasium, waarin techniek vaak gecombineerd wordt met innovatief ondernemerschap, onder andere door het werken met externe opdrachtgevers (www.technasium.nl).

Voor zowel vmbo als havo/vwo geldt dat men via eigen projecten (bijvoorbeeld de ONO-projecten) of met programma's van Jong Ondernemen ondernemend onderwijs vormgeeft. Ook wordt er gebruik gemaakt van games, al is dat nog minimaal. Vaker wordt de praktijk in de klas gehaald, via gastcolleges of wordt de klas naar de praktijk gebracht, met bedrijfsbezoeken. Evenals in het basisonderwijs, wordt dit dan ondergebracht bij de bestaande exameneisen. Daarnaast is er aandacht voor professionalisering van docenten.

Middelbaar beroepsonderwijs

Waar ondernemerschap voorheen vooral als een onderdeel van de sector Economie werd gezien, wordt in de herziene kwalificatiestructuur (vanaf 2015-2016)^a ondernemerschap sectorbreed ingezet en aangeboden. Naast de specifiek sectorale ondernemerskwalificaties op niveau 4 (waar er nog een paar van zijn, zoals Ondernemer Horeca/bakkerij en Ondernemer retail) zijn er generieke ondernemerskwalificaties en –keuzedelen ontwikkeld. Met dit palet zijn de competenties voor de verschillende soorten ondernemerschap, die hierboven zijn genoemd, gedekt. Van belang is hierbij te weten dat wat identiek beschreven is, inhoudelijk ook hetzelfde omvat.

^a Reeds goedgekeurde en gepubliceerde kwalificaties en keuzedelen van de herziene kwalificatiestructuur zijn te downloaden via www.kwalificatiesmbo.nl onder het menu 'Herziening', items: 'Herziene dossiers' en 'Ontwikkelde keuzedelen'.

Ondernemen op basis van vakmanschap – kwalificatiedossier niveau 4

Dit dossier bevat de kwalificatie 'Vakman-ondernemer'. Dit is een zogenoemde specialisatopleiding: een opleiding van één jaar, die gestapeld kan worden op een niveau 3 opleiding. De opleiding omvat de kennis, vaardigheden en houdingsaspecten die horen bij iemand die met zijn vakmanschap (die hij heeft opgedaan via zijn niveau 3 opleiding) een eigen onderneming wil starten en runnen. Dit kan een onderneming zijn met personeel.

Tabel 3: Opbouw van de kwalificatie Vakman-ondernemer (dossier Ondernemen op basis van vakmanschap)

B1-K1	Start en/of innoveert een onderneming
W1	Bepaalt het (toekomst)beeld van de onderneming
W2	Maakt een ondernemingsplan
W3	Regelt het financiële gedeelte (van het opstarten) van de onderneming
W4	Bereidt de start van de onderneming voor (nieuwe onderneming, overname of innovatie)
W5	Maakt exploitatie- en liquiditeitsbudgetten
W6	Koopt in voor de onderneming
B1-K2	Geeft leiding aan een onderneming
W1	Bewaakt, registreert en verantwoordt de financiële situatie
W2	Presenteert en promoot de onderneming
W3	Verwerft opdrachten/bindt klanten
W4	Begeleidt, instrueert en informeert medewerkers

Certificaat ondernemerschap mbo – keuzedeel^b

Dit keuzedeel is gericht op de beroepsbeoefenaar die met zijn vakmanschap als zelfstandige zonder personeel (zzp-er) aan de slag wil kunnen. Het is gericht op niveau

^b Dit keuzedeel is inhoudelijk goedgekeurd. Over de naamgeving bestaat ten tijde van de publicatie van dit essay nog onduidelijkheid.

3 en 4 en heeft een studiebelasting van 480 uur. Qua inhoud omvat het keuzedeel hetzelfde als de huidige Certificeerbare Eenheid Ondernemerschap (CE Ondernemerschap). Meer informatie: www.ce-ondernemerschap.nl.

Tabel 4: Opbouw van het keuzedeel Certificaat Ondernemerschap mbo

D1-K1	Start en/of runt een zzp-onderneming
W1	Bepaalt het (toekomst)beeld van de onderneming
W2	Geeft de zzp-onderneming/eenmanszaak vorm
W3	Regelt het financiële gedeelte (van het opstarten) van de onderneming
W4	Bewaakt, registreert en verantwoordt de financiële situatie
W5	Presenteert en promoot de onderneming
W6	Koopt in voor de onderneming (producten en/of diensten)
W7	Verwerft opdrachten/bindt klanten

Oriëntatie op Ondernemerschap – keuzedeel^c

Dit keuzedeel is gericht op de beroepsbeoefenaar die wil 'proeven' aan ondernemerschap. Hij maakt kennis met de basisbeginselen van ondernemen en doet (eerste) ervaringen met ondernemen op. Hij leert daarop reflecteren, zodat hij van zichzelf te weten komt of hij raakvlakken heeft met en interesse heeft in ondernemen. Het keuzedeel is gericht op niveau 3 en 4 en heeft een studiebelasting van 240 sbu. Het kan ook aangeboden worden voor niveau 2, maar dan met 480 sbu. Aan de orde komen: een idee uitwerken in een plan, de praktische kanten van een plan gericht op ondernemen (financiële kant, presentatie en promotie, samenwerking met anderen, etc.), de eigen rol in succesvol ondernemerschap en zelfkennis m.b.t. ondernemerschap.

^c Bij de publicatie van dit essay is het keuzedeel Oriëntatie op ondernemerschap nog in ontwikkeling. De informatie die hier wordt gegeven betreft de laatste stand van zaken (november 2014).

Tabel 5: Opbouw van het keuzedeel Oriëntatie op ondernemerschap

D1-K1	Oriënteert zich op het ondernemerschap	
	W1	Oriënteert zich op het starten van een onderneming
	W2	Oriënteert zich op het runnen van een onderneming
	W3	Besluit of ondernemen (als toekomstperspectief) bij hem past

Ondernemend gedrag – keuzedeel

Het keuzedeel richt zich op de ontwikkeling van ondernemend gedrag van deelnemers/werknemers in de eigen beroepsuitoefening en werkomgeving. Het is geschikt voor alle niveaus, inclusief de Entree-deelnemers (niveau 1). De studiebelasting is 240 sbu. Ondernemend gedrag wordt in dit keuzedeel ontwikkeld via drie werkprocessen, gericht op zelfkennis, omgevings sensitiviteit en het nemen van initiatief en verantwoordelijkheid. Deze werkprocessen worden naar gelang het niveau meer of minder ingekaderd, als het gaat om de reikwijdte van de beroepsuitoefening en werkomgeving, de resultaten van de werkprocessen (hoe gedetailleerd/uitgewerkt deze moeten zijn), en de mate van zelfstandigheid cq. de hoeveelheid hulp/ondersteuning waarmee de werkprocessen worden uitgevoerd.

Tabel 6: Opbouw van het keuzedeel Ondernemend gedrag

D1-K1	Toont ondernemend gedrag in beroepsuitoefening en werkomgeving	
	W1	Onderzoekt zichzelf en zijn (werk)omgeving
	W2	Signaleert mogelijkheden voor verandering
	W3	Neemt initiatieven in en voor zijn werk

Scholen hanteren zeer gevarieerde methoden voor de invulling van het ondernemend onderwijs. Sommige scholen hebben, bijvoorbeeld via een ONO-project, een eigen programma ontwikkeld. Andere scholen bieden een programma aan van een externe aanbieder, zoals Jong Ondernemen of EBC*L. Daarnaast wordt er veel aandacht besteed aan het ondernemend maken van de docent en het management. Hiervoor hebben diverse aanbieders cursussen en andere instrumenten ontwikkeld, waaronder Kenniscentrum Handel en de Universiteit van Wageningen²⁰. Op de website www.ce-ondernemerschap.nl delen scholen kennis en ervaringen met elkaar. Hier zijn tevens allerlei leermiddelen en gereedschappen te vinden, die behulpzaam kunnen zijn bij de vormgeving van ondernemend onderwijs in het mbo.

Om het (technisch) vakmanschap te promoten en te ondersteunen, hebben diverse mbo-instellingen Centres of Expertise opgericht. Soms omvatten deze ook een sterke ondernemerschapcomponent.

Hoger onderwijs

Hogescholen en universiteiten zijn relatief autonoom in het samenstellen van hun onderwijsprogramma's. Zij worden getoetst door de NVAO, de Nederlands-Vlaamse Accreditatieorganisatie, die met behulp van visitatiecommissies een opleiding doorlicht. Voldoen zij aan de standaard-eisen, dan kan het programma blijven bestaan. Instellingen die ondernemend onderwijs aanbieden, hebben verschillende mogelijkheden om zich te onderscheiden.

Certificaat Ondernemerschap hbo

Voor het hoger beroepsonderwijs heeft een consortium van hogescholen tezamen met Kenniscentrum Handel het Certificaat Ondernemerschap hbo (CO) geformuleerd (www.certificaatondernemerschap.nl). Het is een landelijk erkend certificaat, dat steunt op een Body of Knowledge voor een onderwijsprogramma van 30 CE en bijbehorende examens. Hiermee is een echte minor ontwikkeld. Centraal staat het ontwikkelen van een onderneming (visie) op basis van het Business Model Canvas²¹.

Drie domeincompetenties komen in het CO-programma aan bod:

- Vanuit een professie een onderneming initiëren en creëren, zowel zelfstandig als ondernemend;
- Een business model implementeren en bijstellen;
- Ontwikkelen en onderhouden van zakelijke relaties en netwerken.

Per domeincompetentie zijn de Basics (de basiskennis waarover elke student beschikt), Visions (belangrijke richtinggevendende theorieën of concepten over ondernemerschap) en Trends (actuele ontwikkelingen en inzichten die relevant zijn voor een ondernemende professional) uitgewerkt.

Het Certificaat Ondernemerschap hbo wordt vanaf het schooljaar 2014–2015 uitgegeven door de Stichting Samenwerkende Hogescholen Certificaat Ondernemerschap. Het is aan hogescholen zelf of en hoe het CO geïmplementeerd wordt in het onderwijsprogramma. De student legt naast theorie-examens een assessment af over het uitgewerkte business model. Na een positieve beoordeling door de school wordt het certificaat aan de student uitgereikt.

Centres of Entrepreneurship

Vanuit het Actieprogramma Onderwijs en Ondernemen is, zoals eerder vermeld, sterk ingezet op de vorming van Centres of Entrepreneurship. In deze Centres of Entrepreneurship komen wetenschappelijk en toegepast onderzoek op het gebied van ondernemerschap en onderwijs samen en wordt ook het ondernemend onderwijs ondergebracht, waaronder de begeleiding van start-ups van studenten. Zo vormt het Centre of Entrepreneurship een 'broedplaats' van ondernemende activiteit op hbo- en wo-niveau, soms gericht op een specifieke sector. Vanuit het Actieprogramma zijn er zes opgericht – Amsterdam, Maastricht, Arnhem-Nijmegen, Rotterdam-Leiden-Delft, Wageningen (agro-food) en Utrecht (Hogeschool voor de Kunsten; creatieve industrie). Nu zijn er meer, waaronder Utrecht (Universiteit Utrecht, Hogeschool Utrecht, Universitair Medisch Centrum Utrecht), Groningen en Twente (Saxion Hogeschool).

NVAO Bijzonder Kenmerk Ondernemen

Hbo- of wo-instellingen die excellent ondernemerschapsonderwijs aanbieden en zich daarmee willen profileren, kunnen sinds september 2013 bij de NVAO een aanvraag doen voor het Bijzonder Kenmerk Ondernemen²². In dat geval wordt de onderwijsinstelling bij de volgende visitatieronde niet alleen getoetst op de standaardcriteria, maar ook op aanvullende criteria die ondernemend onderwijs op hbo/wo-niveau moeten waarborgen. Dit wordt getoetst op vijf niveaus: (1) visie en beleid; (2) beoogde eindkwalificaties; (3) onderwijs en leeromgeving; (4) staf en (5) gerealiseerde eindkwalificaties. Het kenmerk is tot nu toe slechts toegekend aan de bacheloropleiding *Science, Business and Innovation* en de minor *Entrepreneurship* van de Vrije Universiteit Amsterdam.

Bijzondere vermelding verdient het initiatief van Hogeschool Saxion in Enschede. Zij hebben de zogenoemde Wasstraat ontwikkeld, een twaalf weken durend intensief business development traject waarin studenten – maar ook reeds gestarte ondernemers – hun ondernemende ideeën kunnen bijlijpen, wederom uitgaand van het Business Generation Model (zie ook Certificaat Ondernemerschap hbo). Het bijbehorende werkboek is gratis te downloaden via www.startupwerkboek.nl²³.

Doorlopende leerlijnen – het Ondernemerschapspaspoort

Zoals de Onderwijsraad concludeert in zijn advies aan de Tweede Kamer 'Onderwijs en ondernemen', komt ondernemend onderwijs tot nu toe het best naar voren in het middelbaar beroepsonderwijs en het hoger onderwijs. Daar zijn ook enkele succesvolle initiatieven om consistente doorlopende leerlijnen te bewerkstelligen voor ondernemend onderwijs. Die vinden we vooral terug in het beroepsonderwijs (vmbo-mbo; mbo-hbo) en in het hoger onderwijs binnen de Centres of Entrepreneurship, waar het mogelijk is een universitaire master te volgen na een (passende) hbo-opleiding.

Met name in het primair en secundair algemeen onderwijs is ondernemend onderwijs nog niet goed verankerd. Dit is vooral jammer, omdat uit onderzoek blijkt dat 'jong geleerd, oud gedaan' is²⁴, maar ook omdat het daardoor relatief moeilijk bleek een consistente doorlopende leerlijn te realiseren.

In het kader van het project 'Vormgeving ondernemerschap in het mbo' is in samenwerking met Kenniscentrum Handel, Paragin en InCtrl het Ondernemerschapspaspoort ontwikkeld. Het Ondernemerschapspaspoort²⁵ is een digitaal portfolio dat speciaal is ingericht voor het verzamelen van ondernemende ervaringen. Zowel formele als informele ondernemende (leer)ervaringen kunnen erin opgeslagen worden. Dit kan door middel van verhalen, beschrijvingen, foto's, testrapporten, scans van diploma's, et cetera. Via een persoonlijke code kan de houder een docent, begeleider of een assessor uitnodigen om specifieke elementen in zijn paspoort te beoordelen, zodat deze gevalideerd kunnen worden door een deskundige aan de hand van heldere criteria. Het Ondernemerschapspaspoort kan op die manier een instrument zijn om doorlopende leerlijnen in ondernemend leren te faciliteren.

Het Ondernemerschapspaspoort is ingericht op verschillende beoordelingsmodellen – zo kan het overweg met de competenties uit het KBB competentiemodel^{powered by SHL}, dat in het mbo-onderwijs (maar ook door UWV) wordt gebruikt, maar ook met een volledig ander systeem als het TMA-model van EhrmVision. Ook kunnen kerndoelen, eindtermen, kerntaken/werkprocessen of gedragscriteria uit de examenprogramma's of kwalificatieprofielen in het systeem opgenomen worden als referentie-instrument. Daarnaast kan het systeem ook andersoortige beoordelingsinstrumenten bevatten, zoals een 360-gradenfeedback-instrument en een zelftest. Op dit moment bevat het Ondernemerschapspaspoort een zelftest die zowel 'goed werknemerschap' als 'ondernemend gedrag' meet.

Het Ondernemerschapspaspoort is én blijft eigendom van de houder. Hij of zij bepaalt zelf wat er met de inhoud gebeurt. Een paspoorthouder (leerling, student, docent of werkzoekende) kan bijvoorbeeld een zogenoemde 'showcase' maken. Door elementen uit het paspoort te selecteren (aanvinken), verzamelt hij de opgedane ondernemende ervaringen die hij wil laten zien aan één of meer personen uit zijn netwerk. Zo kan hij het Ondernemerschapspaspoort niet alleen gebruiken als een persoonlijk 'ontwikkel-instrument', maar ook als 'presentatiemiddel', bijvoorbeeld bij een sollicitatie of een toelatingsgesprek voor een vervolgopleiding.

Onderwijsorganisaties kunnen het Ondernemerschapspaspoort inzetten om de begeleiding van leerlingen en studenten bij het leren ondernemen te optimaliseren. De voortgang van het leerproces van een individuele leerling/student kan via het Ondernemerschapspaspoort nauwgezet worden gevolgd, maar ook gestuurd. Tegelijkertijd kan het systeem ook als managementinstrument worden gebruikt. Zo kan de ontwikkeling van ondernemend gedrag en/of ondernemerschap in een bepaalde tijdspanne per groep of klas worden bekeken. Individuen, groepen, klassen, jaargangen kunnen met elkaar worden vergeleken. Het systeem bevat functies voor het genereren van managementrapportages, tabellen en grafieken. Op deze manier faciliteert het Ondernemerschapspaspoort de verantwoording aan derden, zoals de Inspectie van het Onderwijs, NVAO, ISO- of andere keurmerk-accreditoren.

De ondernemende docent en de ondernemende school

De docent is en blijft cruciaal in elk leerproces, elke discipline en op elk onderwijsniveau. Professionalisering van docenten blijft een aandachtspunt: het onderwijs is van oudsher een andersoortige omgeving dan de wereld van de ondernemer, waarin andersoortige kennis en vaardigheden van waarde geacht worden. Kennis en vaardigheden van ondernemerschap zélf is van belang, alsmede kennis en vaardigheden over de didactiek en pedagogiek met betrekking tot deze vaardigheden. Methoden en technieken ontwikkeld vanuit holistische, constructivistische onderwijsfilosofieën, zoals 'cooperative and collaborative learning'²⁶, 'situated learning'²⁷ en 'cognitive apprenticeship'²⁸ passen hier uitstekend bij. Ook de 21st Century Skills beweging²⁹ pleit voor een onderwijsvisie die uitgaat van een open houding, creativiteit en flexibiliteit, waardoor individueel maatwerk hand in hand kan gaan met samenwerken en samen leren in groepen, klassen of teams. Technologische ontwikkelingen, zoals het leren via online colleges (MOOCs) en video's, het gebruik van tablets, digitale schoolborden en e-learningprogramma's, simulaties en games, kunnen deze onderwijsmethoden faciliteren. Sterker nog, deze kunnen ook een goede rol spelen in de deskundigheidsbevordering van docenten zelf, zoals het ThereNow-initiatief laat zien (www.therenow.net).

Ondernemend onderwijs staat of valt met de houding van de docent: ondernemende docenten 'krijgen' ondernemende leerlingen. De kunst is om leerlingen de ruimte te bieden om hun eigen creatieve ideeën uit te werken, te testen, te verbeteren en tot uitvoering te brengen en hen daarbij te ondersteunen en te begeleiden, zonder sturend te zijn, om ze ten slotte geheel los te laten. Het idee-eigendom moet bij de leerling(en) blijven, de leerling/student moet de kans krijgen om te struikelen, maar wordt opgevangen voordat hij zijn nek breekt. Zo wordt zijn gevoel van autonomie ('ik kan het zelf, hoewel niet altijd alleen') en competentie ('ik geloof en heb plezier in mijn eigen kunnen') versterkt, terwijl zijn gevoel van relatie ('anderen waarderen mij, willen met mij omgaan en helpen mij zonedig') in tact blijft. Als in voldoende mate is voldaan aan deze drie psychologische basisbehoeften, is er welbevinden, motivatie, inzet en zin in leren³⁰.

Op zijn beurt kan de docent zijn open, creatieve, ondernemende houding alleen op een effectieve manier laten gelden binnen de context van een school – een schoolleiding – die daar ruimte voor geeft. Dit kan lastig zijn, omdat ruimte ook betekent dat er fouten gemaakt mogen worden. In het verleden hebben onderwijskundige experimenten veel gevergd van het incasseringsvermogen van de samenleving. Helaas blijven successen vaak onderbelicht. In het mbo en hoger onderwijs zijn er meer mogelijkheden om vernieuwingen door te voeren dan in het funderend onderwijs. Onderwijsinstellingen worden dan ook niet altijd gefaciliteerd in hun veranderingswensen. Net als voorheen op het gebied van ondernemerschap zijn er in het onderwijsdomein veel verstarrende regels, ideeën en praktijken, die innovatie in de weg staan. Al zijn er zeker goede initiatieven, zoals UniC: een Utrechtse school voor voortgezet onderwijs die het vak Motivatie³¹ prominent in haar programma heeft, een vak waarin leerlingen door zelf en met elkaar projecten te bedenken en uit te voeren, erachter komen waar hun sterke en zwakke punten liggen, en welke vervolgrichting ze willen gaan. Deze school heeft in haar tienjarig bestaan met veel doorzettingsvermogen onder andere de Inspectie weten te overtuigen van haar visie op onderwijs en boekt goede resultaten. Een initiatief als 'æ Operation Education' (www.operationeducation.nl) probeert zulke initiatieven te bundelen, zodat deze een sterkere positie verkrijgen tegenover de status quo van instituties, systemen en regelgeving.

Met ondernemend onderwijs naar een ondernemende samenleving?

Ondernemend onderwijs is één van de hoogst renderende investeringsmogelijkheden die er zijn in een maatschappij, zeker in onze kennis- en innovatiegedreven economieën, waar basisvoorwaarden voor ondernemerschap over het algemeen aanwezig en geregeld zijn³². Leerlingen die ondernemend onderwijs genieten, bijvoorbeeld door participatie in een mini-onderneming, scoren later in hun leven^d op verschillende arbeidsmarktvariabelen beter dan leerlingen die deze ervaring missen³³. Zo verdienen ze gemiddeld een maandsalaris meer per jaar, en hebben ze 40% meer kans op een leidinggevende functie. Ook lopen ze 20% minder kans om werkloos te worden. De 'ondernemende' jongeren kiezen vaker voor een vervolgstudie en maken deze ook vaker af. De kans dat deze jongeren gaan ondernemen is 20% groter dan bij hun 'niet-ondernemend-lerende' tegenhangers. Ook in dat geval verdienen ze meer: circa 7-12%. Wie als kind al (expliciet) ondernemerservaringen opdoet, is ook eerder geneigd tot een ondernemerscarrière. Of zoals Androulla Vassiliou, Europees commissaris voor onderwijs, cultuur, meertaligheid en jeugd opmerkte: 'Attitudes worden op jonge leeftijd gevormd'³⁴. Niet voor niets is in het Europese actieplan Entrepreneurship 2020 de doelstelling opgenomen dat ieder kind dat het secundair onderwijs verlaat, tenminste één ondernemende ervaring rijk moet zijn (ofwel als deel van het reguliere onderwijs, ofwel als extra-curriculaire activiteit, maar wel gesuperviseerd door een onderwijsinstelling). Uit de openbare raadpleging voor dit actieplan bleek dat Europeanen in het algemeen, maar ondernemers in het bijzonder, groot belang hechten aan dit doel. Daarnaast streeft het plan er ook naar dat ondernemend gedrag, vaardigheden en 'mindset' ingebed worden in alle nationale/regionale curricula op alle onderwijsniveaus: primair, secundair, beroepsonderwijs, hoger onderwijs – naast een integratie van werkend leren in alle disciplines en curricula³⁵.

Nederlandse scholen, ROC's, hogescholen en universiteiten hebben de afgelopen jaren een flinke slag gemaakt met ondernemend onderwijs. Vooral in het vmbo, het mbo en

^d Dit Zweedse onderzoek is uitgevoerd onder middelbare scholieren die een JA Sweden programma volgden (vergelijkbaar met Jong Ondernemen). Deze jongeren zijn gedurende 16 jaar in hun loopbaan gemonitord en vergeleken met leeftijdgenoten zonder ervaring met het JA Sweden programma.

op hbo- en universitair niveau is ondernemend onderwijs duidelijk aanwezig – expliciet benoemd in het examenprogramma, in kwalificaties en keuzedelen en in de Centres of Entrepreneurship. Er is weinig kans dat in deze onderwijstypen het ondernemend onderwijs weer versloft, nu het Actieprogramma Onderwijs en Ondernemen is beëindigd. Echter, in het primair en (algemeen) voortgezet onderwijs kan dat wél gebeuren. Andere thema's (pesten, passend onderwijs, hoogbegaafdheid, digitale geletterdheid) dringen al snel bij de schoolleider, onderwijsmanager en docent op de voorgrond. Vandaar dat de Onderwijsraad ook concludeert dat aandacht voor ondernemend onderwijs onverminderd nodig blijft. Toch hebben veel scholen goede ervaringen opgedaan met ondernemend onderwijs, onder andere in de ONO-projecten. Leerlingen én docenten waren enthousiast, resultaten waren overwegend positief³⁶ ³⁷. Daarnaast sluit ondernemend onderwijs perfect aan bij de 21e-eeuwse vaardigheden (oftewel de 21st Century Skills), zoals ook in het eerste essay uit deze reeks al is beschreven.

Wellicht kan bij de herziening van de kerndoelen voor het primair onderwijs – en ook bij de herziening van de kerndoelen/eindtermen en eindexamenprogramma's van het algemeen voortgezet onderwijs, extra aandacht besteed worden aan de inbedding van ondernemend onderwijs op deze niveaus – in samenhang met de 21^e-eeuwse vaardigheden. Een eerste verkenning door de SLO voor een dergelijke herziening biedt echter weinig: ondernemendheid en ondernemerschap worden wel genoemd, maar alleen als ondergeschikt aan de vaardigheid “creativiteit en innovatie” – niet als overkoepelend thema dat ook andere 21^e eeuwse vaardigheden omvat³⁸. Ook verdienen de doorlopende leerlijnen van po-vmbo/havo/vwo aandacht. Mogelijkheden voor ‘cross-overs’ zouden vergroot moeten worden: zoals het op sommige vmbo-scholen nu al mogelijk is om elementen van Ondernemerschap op mbo-niveau te behalen, zou dat ook op het havo/vwo mogelijk moeten zijn, zowel richting mbo- als richting hbo-niveau. Met behulp van een schoolloopbaanbestendig tracking-instrument, zoals het Ondernemerschapspaspoort bedoeld is te zijn, kunnen individuele leerloopbanen vorm krijgen. Met behulp van dergelijke (technologische) instrumenten zou het eveneens mogelijk moeten zijn om het onderwijs in zijn geheel anders vorm te geven – zeker in het voortgezet onderwijs³⁹. Het streven is dat ondernemend onderwijs uiteindelijk leidt

tot onderwijs dat zélf onderneemt: daar de ruimte voor geeft en de mogelijkheden aangrijpt⁴⁰. Dan kan ondernemend onderwijs voor alle leerlingen, op alle niveaus en in alle disciplines echt effectief ingezet worden. En zal het ook maximaal z'n vruchten afwerpen, zowel voor leerling, voor de docent, voor de school als voor de (toekomstige) maatschappij.

Verder lezen...

Agterbos, H.M. (2014). *Onderweg naar een ondernemende samenleving. Ondernemerschap en duurzame werkgelegenheid*. [Essay]. Ede (Gld.): Ondernemend.nu.

Driessen, M. (2006). *De ondernemende ondernemer. Leer jezelf ontwikkelen tot een entrepreneur*. Houten: Entrepreneur Consultancy.

Geurts, K. (red.). (2013). *De geschiedenis & ontwikkeling van het Handelonderwijs. Een terugblik*. Woerden: Btg Handel.

Rae, D. (2005), 'Entrepreneurial learning: a narrative-based conceptual model' *Journal of Small Business & Enterprise Development*, 12 (3), 2005, pp 323-335.

Sarasvathy, S. D. (2001) *What makes entrepreneurs entrepreneurial?* [Manuscript]. Charlottesville, VA: Darden Graduate School of Business Administration / University of Virginia. <http://www.effectuation.org/sites/default/files/documents/what-makes-entrepreneurs-entrepreneurial-sarasvathy.pdf>

... en kijken

RSA Animate (2010). Changing Education Paradigms. <https://www.youtube.com/watch?v=zDZFcDGpL4U#t=23>

TEDx-MidAtlantic-talk van S. Sarasvathy (2010). https://www.youtube.com/watch?feature=player_embedded&v=t5HZW4NqZ-E

TED-talk van Sir Ted Robinson (2007): Do schools kill creativity? <https://www.youtube.com/watch?v=iG9CE55wbTY>

Vrije Denkers (2013). Doen is de beste manier van denken. <https://www.youtube.com/watch?v=GUTM8xnh7DM>

www.ondernemend.nu

www.entreprenasium.nl

www.kwalificatiesmbo.nl

www.essmbo.nl

www.ce-ondernemerschap.nl

www.certificaatondernemerschap.nl

www.operationeducation.nl

www.p21.org

Noten

¹ <http://nl.wikipedia.org/wiki/Middenstandsdiploma>

² Geurts, K. (red.). (2013). *De geschiedenis & ontwikkeling van het Handelonderwijs. Een terugblik*. Woerden: Btg Handel.

³ http://www.eerstekamer.nl/wetsvoorstel/30828_intrekking_vestigingswet

⁴ Hartog, C., Hessels, J., Van Stel, A. & Wennekers, S. (2011). *Global Entrepreneurship Monitor 2010 Netherlands*. Zoetermeer: EIM/GEM/Ondernemerschap.nl.

⁵ Cardia, F. & van Praag, M. (2007). *Onderwijs en ondernemerschap in Nederland*. [Entrepreneurship Update, nr. 4]. Amsterdam: ACE.

⁶ Agterbos, H.M. (2014). *Onderweg naar een ondernemende samenleving. Ondernemerschap en duurzame werkgelegenheid*. [Essay]. Ede (Gld.): Ondernemend.nu.

⁷ Onderwijsraad (2013). *Onderwijs in ondernemerschap*. [Advies aan de Tweede Kamer der Staten Generaal; 27 juni 2013]. Den Haag: Onderwijsraad.

⁸ Dieperink, H. (2014). Ruimte voor de ondernemende samenleving. Interview met Alexander Pechtold. *Good Company*, 4 (6), pp. 4-7.

⁹ <http://www.iederswinkel.nl/winkel> en <http://www.onderwijsonderneemt.nl/onderwijsnetwerken/iederswinkel/projectomschrijving>.

¹⁰ Jager, R. (2014). Iedereen moet ondernemend zijn. *Bij de Les*, 10 (5), pp. 12-13.

¹¹ van der Linden, B. & Gibcus, P. (2011). *MKB ziet wel brood in ondernemerschapsonderwijs. MKB-ondernemers over ondernemen in het reguliere onderwijs*. Zoetermeer: EIM/Panteia.

¹² Europese Gemeenschappen (2007). *Sleutelcompetenties voor een leven lang leren. Een Europees Referentiekader*. [Europese Commissie DG Onderwijs en Cultuur]. Luxemburg: Bureau voor officiële publicaties der Europese Gemeenschappen.

- ¹³ Sarasvathy, S. D. (2001). *What makes entrepreneurs entrepreneurial?* [Manuscript]. Charlottesville, VA: Darden Graduate School of Business Administration / University of Virginia; en Sarasvathy, S.D. (2001). Causation and Effectuation. Toward a theoretical shift from economic inevitability to entrepreneurial contingency. *Academy of Management Review*, 26 (2) pp. 243-263.
- ¹⁴ Rae, D. (2005), 'Entrepreneurial learning: a narrative-based conceptual model' *Journal of Small Business & Enterprise Development*, 12 (3), 2005, pp 323-335.
- ¹⁵ TEDx-MidAtlantic-talk van S. Sarasvathy, dd. 5-11-2010. https://www.youtube.com/watch?feature=player_embedded&v=t5HZW4NqZ-E
- ¹⁶ Greven, J. & Letschert, J. (2006). *Kerndoelen primair onderwijs*. Den Haag / Enschede: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap / SLO.
- ¹⁷ <http://www.grijpdebuitenkans.nl/>
- ¹⁸ http://leerplaninbeeld.slo.nl/vmbo_bovenbouw/00001/economie/inhouden/leerlijnen/doorlopende_leerlijn_economie_po-vmbo__001/ en http://leerplaninbeeld.slo.nl/havo_vwo_onderbouw/mens-en-maatschappij/economie/inhouden/leerlijnen/doorlopende_leerlijn_economie_po-havo_vwo__001/
- ¹⁹ College voor Examen (2014). *Syllabus centraal examen 2015 pilot*. Utrecht: College voor Toetsen en Examen.
- ²⁰ <http://www.kch.nl/human-capital-management/ondernemerschap/deskundigheidsbevordering> en <http://www.wageningenur.nl/nl/show/Docenttraining-Ondernemerschap.htm>. Voor examenproducten en -diensten: <http://www.kch.nl/examens/ondernemerschap/examens-ondernemerschap>
- ²¹ Ries, Eric (2011). *The lean start-up: How today's entrepreneurs use continuous innovation to create radically successful businesses*. New York, NY: Crown Publishing; en Osterwalder, A. & Pigneur, Y. (2009). *Business Model Generation*. [Self-published]. <http://businessmodelgeneration.com/book>
- ²² Nederlands-Vlaamse Accreditatieorganisatie (2013). *Beoordelingskader bijzonder (kwaliteits) kenmerk ondernemen*. Den Haag: NVAO.
- ²³ Coelman, B. (2014). *Startup: Jouw zoektocht naar een schaalbaar en herhaalbaar businessmodel. Hét werkboek voor startende ondernemers*. Enschede: Saxion Hogeschool.
- ²⁴ Dekker, F. & Veeffkind, A. (2012). *Ondernemerschapsonderwijs: Jong geleerd is oud gedaan*. [onderzoeksrapport in opdracht van het Ministerie van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie]. Utrecht / Den Haag: Verweij-Jonker Instituut / Jong Ondernemen.
- ²⁵ <https://ondernemerschapspaspoort.mijnportfolio.nl/>; zie ook <http://www.ondernemend.nu/algemene-informatie/thema/ondernemerschapspaspoort>
- ²⁶ <http://www.thirteen.org/edonline/concept2class/coopcollab/>
- ²⁷ Lave, J. & Wenger, E. (1991) *Situated learning. Legitimate peripheral participation*. Cambridge: University of Cambridge Press; en Brown, J.S., Collins, A. & Duguid, P. (1989). Situated cognition and the culture of learning. *Educational Researcher*, 18 (1), pp. 32-42.
- ²⁸ Collins, A., Brown, J. S. & Newman, S. E. (1987). *Cognitive apprenticeship: Teaching the craft of reading, writing and mathematics* (Technical Report No. 403). Cambridge, MA / Champaign, IL: BBN Laboratories / Centre for the Study of Reading, University of Illinois.
- ²⁹ Op de website www.p21.org van het Partnership for 21st Century Skills is veel informatie te vinden. Voor de Nederlandse situatie, zie onder andere: <http://www.21st-century-skills.nl/>, <http://www.kennisnet.nl/themas/21st-century-skills/> en <http://www.onderwijsmaakjesamen.nl/actueel/21st-century-skills/>
- ³⁰ <http://hetkind.org/2012/11/25/over-het-werk-van-luc-stevens-de-behoefte-aan-relatie-competentie-en-autonomie/>
- ³¹ <http://unic-utrecht.nl/unic-voor-jou/motivatie/>

- ³² Coduras Martínez, A., Levie, J., Kelley, D.J., Sæmundsson, R.J. & Schøtt, T. (2009). *Global entrepreneurship monitor special report: A global perspective on entrepreneurship education and training*. Londen: GEMconsortium/GERA.
- ³³ Wennberg, K. & Elert, N. (2012). *The effects of education and training in entrepreneurship. A long term study of JA Sweden Alumni labour potential and business enterprise*. [onderzoeksrapport]. Stockholm, SE: Ratio Institute.
- ³⁴ Projectteam CE Ondernemerschap (2012). *Ondernemerschapspaspoort – kans voor deelnemers om bewijs te borgen* [Manuscript]. Ede, NL: Kenniscentrum Handel.
- ³⁵ Europese Commissie (2013). *Entrepreneurship 2020 Action Plan. Reigniting the entrepreneurial spirit in Europe*. [COM(2012) 795 final]. Brussel, BE: European Commission; Europese Commissie (2012). *Report on the results of public consultation on The Entrepreneurship 2020 Action Plan*. [Manuscript]. Brussel, BE: European Commission, DG Enterprise and Industry.
- ³⁶ van den Berg, I. (2013). *Ondernemend talent voor de toekomst. Over de positionering van ondernemend leren in het primair onderwijs*. Zoetermeer: Rijksdienst voor Ondernemend Nederland.
- ³⁷ van der Aa, R., van Geel, S. & van Nuland, E. (2012). *Ondernemerschap in het onderwijs. Tweemeting*. [Effectrapportage, in opdracht van Agentschap NL, namens Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap en Ministerie van Economische Zaken]. Rotterdam: Ecorys.
- ³⁸ Thijs, A., Fisser, P. & van der Hoeven, M. (2014). *21^e eeuwse vaardigheden in het curriculum van het funderend onderwijs*. Enschede: SLO.
- ³⁹ Collins, A. & Halverson, R. (2009). *Rethinking education in the age of technology: The digital revolution and the schools*. New York: Teachers College Press.
- ⁴⁰ Boonstra, C. & Carstens, N. (2014). *Kantelen van het onderwijssysteem: waarom, waten hoe*. [Visiedocument] Bussum: OperationEducation www.operationeducation.nl

Over de auteur

Drs. Hilde Agterbos (h.agterbos@kch.nl) werkt als onderwijskundige bij Kenniscentrum Handel. Zij studeerde Nederlands en Toegepaste taalkunde aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Binnen haar studie Nederlands rondde zij de onderzoeksmaster Psycholinguïstiek (taalpsychologie) af. Daarna verrichtte ze promotieonderzoek naar ‘mentale activering van lerenden’ bij Onderwijskunde aan de Universiteit Twente. Zij onderzocht daarbij hoe en hoe effectief studenten van het middelbaar technisch beroepsonderwijs leren vanuit handleidingen of door vragen te stellen aan een vakdeskundige.

In haar werk bij Kenniscentrum Handel heeft ze die kennis in de praktijk toegepast. Hilde was nauw betrokken bij de opzet van de Training voor Praktijkopleiders en ze ontwikkelde handleidingen, leermaterialen, praktijkopdrachten en promotiematerialen (folders, beroepenfilms). Daarnaast heeft zij zich gespecialiseerd in het ontwerp van e-learning en (computer) simulaties. Ondernemerschap, praktijkleren en internationalisering zijn terugkerende thema's in haar werk.

‘Onderwijs en ondernemerschap verbinden’ is een publicatie van ondernemend.nu. Dit essay handelt over de manieren waarop ondernemerschap in zijn verschillende vormen is opgenomen in curricula op alle onderwijsniveaus in Nederland. Voor de versterking van ondernemerschap vormt het onderwijs een belangrijke basis.

Ondernemerschap is niet alleen van belang voor toekomstige ondernemers, maar ook voor werknemers. De arbeidsmarkt vraagt om mensen met een ondernemende houding. Dit blijkt een steeds belangrijker selectie criterium te worden bij het aannemen van medewerkers.

Doelgericht werken, zelfstandigheid, innovatief vermogen en commercieel denken zijn enkele kwaliteiten van ondernemende mensen. Iedereen is in een bepaalde mate ondernemend: van de schoonmaker op de werkvloer tot de directeur van een multinational. Een ondernemende houding kun je ontwikkelen en verbeteren. En je kunt er al vroeg mee beginnen.

Ondernemend.nu is dé digitale toegangspoort tot alle relevante informatie over ondernemerschap van primair tot wetenschappelijk onderwijs. Het project wordt uitgevoerd in opdracht van het ministerie van OCW en wordt breed gedragen door het Netwerk Onderwijs en Ondernemerschap.

ondernemend.[nu](http://ondernemend.nu)